

POKLIC IN VEST

Filip Kalan

1

Ti zapiski:

Bilo je v letu 1955, za petnajsto obletnico Cankarjeve smrti, in kar nas je bilo mladih, smo takrat razmišljali o tem, da se veže s spominom na Ivana Cankarja problem velikega pisatelja pri majhnem narodu, in obžalovali smo, da teh dolgih petnajst let še ni spočelo takšne kritične študije, ki bi iz obširne literature, napisane o tem velikem pisatelju, razbrala bistvene poteze tega problema in ta problem raziskala, raziskala ne glede na levo in desno, in uravnovesila sodbe o tem problemu, sodbe, ki so si že tista leta tako nesmiselno nasprotovale, da so sproti zameglevale to, kar smo vsi iskali — nazorno podobo vznemirljive Cankarjeve osebnosti.

Nastop slovenske Moderne te podobe še ni razodel, zakaj nas, mlade in nemirne, je ta nastop spodbujal samo kot zmaga, kot nedvoumna zmaga mladega rodu:

Vedeli smo, da je nekoč ob prelomu stoletja životarila v slovenski kulturni provinci množica rimačev, ki so jalovo prežvekovali preživele pesniške oblike, in da so v to mrtvilo nenadoma planili štirje nadarjeni liriki in zmagali, čeprav sta dva zmed njih, Kette in Murn, tako se nam je zdelo, komaj nakazala zmogljivost svojega pesniškega daru, saj ju je tako naglo pobrala tradicionalna bolezen študentov, ki prihajajo z dežele v mesto stradat, jetika, in čeprav je tretji med njimi, Oton Župančič, zorel počasneje, se resda razvil do prave virtuoznosti, vendar ugasnil na višku moških let malodane v popolni pesniški molk, tako da za nas mlade ni bil več ne ideal ne problem, ne več, saj je preživel vse tri tovariše in ugasnil takrat, ko bi moral do kraja razviti njihovo zmagovito izročilo, ugasnil po smrti najpomembnejšega med temi štirimi modernisti, po smrti Ivana Cankarja.

Ideal in problem — to je bil za nas, za ta mladi rod, ki je bil sam nastopa in zmage željan, Ivan Cankar; ideal in problem ne le zavoljo umetniške prepričevalnosti velikega opusa, te prepričevalnosti, ki nas je vznemirjala in hromila hkrati — ne, bil je ideal in problem, ker je v nepriljudnem času ubral pot, ki je bila slovenski javnosti dotlej malo da neznana:

Pot svobodnega pisatelja.

Ivan Cankar:

Zavedali smo se, da je tvegati nekaj, kar je bilo več kakor tvegano pri nepriznanem narodu, ki je vselej veljal za *quantité négligeable*, ker šteje komaj poldrug milijon ljudi, tvegati brez odloga, tvegati iz anarhičnega protesta zoper poniglavo treznost filistrozne družbe, tvegati iz čiste moralne zavesti o družbenih pravicah pravega pisatelja. Tega smo se zavedali, ko smo ocenjevali Cankarjevo odločitev za svobodni pisateljski poklic, to odločitev, ki je za vselej potrdila spoznanje, da pravemu pisatelju slovstvena dejavnost ni amaterska zagledanost v lepo pisanje in estetski oddih med vsakdanjimi opravili meščanskega poklica in družbeno koristna priložnost za javni nastop. Zavedali smo se, da je to spoznanje spodbudno, osebno in intimno in javno in družbeno spodbudno, spodbudno za vse nas, za te mlade ljudi, ki smo rasli iz protesta zoper vse staro v motni čas med obema vojnama.

Spodbudno je bilo, čeprav smo vedeli, da ta motni čas še ni razveljavil tega, kar je Ivanu Cankarju nalagala dejavnost svobodnega pisatelja:

Pisati noč in dan brez odmora; živeti s peresom v roki, ne da bi mogel svoje misli vselej do kraja dognati; objavljati dela, ki so naposled vendar še fragmenti in nedodelani poizkusi; snovati vse hkrati, novele in črtice, povesti in drame, priložnostne podlistke in polemične članke; prerekati se s topoglavimi cenzorji in z dvoličnimi uredniki političnih dnevnikov; tvegati z vsako izgovorjeno besedo in z vsako tiskano vrstico strupene napade z vseh strani in vedeti, da si sam sredi vse te kulturne province, boem in siromak, navezan na gostilno in kavarno, literarni dninar, ki životari iz rok v usta in iz neprespanosti v živčni zlom.

Tako se nam je zdelo in nemara je bila ta predstava pretirana, spočetka iz mladostnega protesta zoper malopoteznost slovenskega kulturnega središča, vendar je bilo v tej otožno groteskni karikaturi svobodnega pisatelja toliko neizpodbitne resnice, da je bil pisatelj, ki bi tvegati v tridesetih letih pot svobodnjaka, obsojen na pravo literarno dnino, na vsakodnevno garanje za revije, ali na beg v novinarstvo, od koder se vsaj tisti čas nihče ni več vrnil v literaturo. Vendar: naslikali smo si to karikaturo, da bi sami pred seboj za vselej razvrednotili tisti tip javnega delavca, ki je tako pogost med slovstveniki malih narodov, tip dninarske dvoživke, ki ni ne novinar ne pisatelj in je pravo nasprotje tega, kar je bil v naši predstavi Ivan Cankar:

Tip literata.

Literat:

To je pomenilo takrat in bi moralo pomeniti še danes pišočega človeka z gladko govorico, vsevedneža, ki ve naposled vendar vse le na pol, improvizatorja, ki objavlja mimo beletrističnih poizkusov vse, kar mu naroče, poročila in kritike, informativne in polemične sestavke, prevode in priredbe, uvode in komentarje, skratka spretneža, ki ni ne novinar in ne pisatelj in vendar z uspehom opravlja to, kar velja v kulturni javnosti za družbeno koristno delo.

To protislovje:

Literat in pisatelj.

Ivan Cankar je bil oboje, literat po polemičnem temperamentu in po sili razmer, pisatelj po liričnem daru in oblikovalni sili, in čeprav mu je čas narekoval delovni sistem publicističnega dninarja, mu ta dnina ni prenaradila pisateljske prizadetosti v literarno rutino.

V tem je bila spodbuda, nedvoumna spodbuda za nas, za te mlade ljudi, ki smo rasli iz protesta zoper vse staro v čas med obema vojnama:

Vedeli smo, vedeli povsem zanesljivo, čeprav smo tisti čas še vsi živeli v študentovski boemi in smo si vsak po svoje zamišljali delovne metode javnega delavca, vedeli, da je morala biti Cankarjeva pisateljska dejavnost nenavadno naporna že v vsakdanjem boju za zbranost, za tisto zbranost, ki jo zahteva sleherno nadpovprečno kulturno delo. Vedeli smo, da zahteva delo novelista in dramatika stalnega navdiha, ki ga ni moči združiti z literarno dnino, z večno improvizacijo, s publicistično rutino, če naj si pisatelj ohrani pravo iznajdljivost, umetniško iznajdljivost, tisto iznajdljivost, ki ne obnavlja literarnih shem, marveč upodablja življenje. Vedeli smo, da si je Ivan Cankar to iznajdljivost ohranil in da jo je stopnjeval, stopnjeval čedalje bolj, stopnjeval do žlahtne dognanosti. Vedeli smo, da ni bilo lahko sredi slovenske kulturne province pod habsburško vladavino upodabljati življenje tako, kakor ga dojema družbeno kritični duh pravega umetnika: vedeli, da skuša sleherna družba hromiti duha svojih kritikov s tem, da jih zapleta v poniževalne tegobe kruhoborstva; vedeli, da mora pravi umetnik premagati oboje, družbo in čas, če naj pride do lastne podobe.

Podoba Ivana Cankarja nas je prevzela:

Vedeli smo, da si je ustvaril to podobo v času in družbi, ki jima je pripadal, in da jo je vendar ustvaril takšno, da je preživela družbo in čas. Vedeli smo, da to ni podoba navadnega človeka, zakaj ta po-

doba ponazarja kulturnega delavca, ki si je ohranil v vsakdanjem boju s samim seboj in z drugimi toliko bistre razsodnosti, toliko vere v svoje delo, toliko stvarilne sile, da se mu pisateljski dar ni izrodil v literarno rutino. Vedeli smo, da velja takšnemu človeku in delavcu pripisati prilastek slovstvene izrednosti, kakršne drugi pred njim v naši kulturni provinci niso razodeli.

Ne literat — pisatelj:

Takšna je bila podoba Ivana Cankarja, ki je preživel družbo in čas.

Pisatelj z vsemi prilastki izrednosti:

Osebnost velikega pisatelja.

4

Ivan Cankar:

Leta so minila, dolga in nemirna leta, od tiste petnajste obletnice, in retrospektiva, ki obnavlja ta nemirni čas, obnavlja spoznanja, ki so že davno prešla v vsakdanjo govorico. Med te abecedne modrosti, ki so nam bile takrat, pred petindvajsetimi leti, odkritje in novost, sodi ugotovitev, da je Ivan Cankar objavil v skromnem razmiku dveh decenijev malodane trideset knjig, kakršnih vsa dotedanja slovenska književnost ni premogla, in da velja mimo pripovednih umetnin priscditi tudi gledališkim besedilom tega pisatelja trajnejše življenje na odru, kakor so ga pred njim doživljali in kakor ga bodo nemara doživljali sorodni poizkusi današnjega časa. Te ugotovitve, ki so danes zapisane že v slehernem priročniku, te ugotovitve je nemirni čas spremenil v kulturno politične parole in ena izmed teh parol je ta, da je Ivan Cankar tretja osrednja osebnost v slovenski književnosti.

Takrat, v letu 1933, triumvirat Prešeren-Levstik-Cankar še ni bil geslo, ki bi ga aktivisti pisali po zidovih, in ko prebiraš lastne vrstice, objavljene v tistem že davno minulem času, se ti zdi, kakor da te vrstice niso bile zapisane v zanosu prvega spoznanja, saj zveni vsebina teh vrstic, takrat tako živa in nova, danes že zavoljo splošne priznanosti kakor osivel anahronizem:

»Kakor je Prešeren prvi dokazal, da je mogoče v slovenskem jeziku ustvariti veliko liriko in je Levstik prvi nakazal možnosti za slovensko prozo in za estetsko in kulturno politično kritiko, tako je Ivan Cankar nedvomno prvi prozaik velikega formata, tisti, ki predstavlja ne samo novo in vodilno osebnost, marveč veliko več — nov kulturni temelj.«

In vendar je bilo tako zapisano, takrat, v letu 1933.

Takratna obletnica:

Vznemirila nas je tudi v tem, da se kaže kulturni bonton pri nas vsaj po navadi v žalostni karikaturi starega pregovora, da velja o mrtvem govoriti samo dobro in da izziva delo slehernega izrednega človeka za življenja stalne boje, lepe in nelepe, strankarske in nestrankarske, in da si ga po smrti vsi lastijo in da sprejemajo to delo malodane z brezpogojno hvalo in s takšno nekritično toleranco, da resničnemu pomenu te osebnosti samo škodijo.

Tisti čas nas je po pravici vznemirjalo dejstvo, da je rafinirani artizem Cankarjeve melodiozne, pogosto pretirano baročne proze vplival na pisateljski naraščaj veliko bolj kakor družbeno kritična vsebina in etični postulat tistih del, ki opredeljujejo kulturno vztrajnost Cankarjeve stvarilnosti. Lirične izpovedi o čustvenem sožitju med sinom in materjo, psihološke študije o otrocih in mladostnikih, satire na družbeno poniglavost slovenskih Tartuffov, simbolistični protest zoper veliki nesmisel vojne — ta predel Cankarjevega opusa je bil tisti čas malodane še povsem nedotaknjen, čeprav obnavlja celo družbeno epoho v slovenskem življenju in je v svojih viških tako velikopotezno avtobiografski in tako neprogramatično socialen, da bo slej ko prej prešel v antologijo evropske proze.

Slog se rodi iz misli, tako smo brali pri Ivanu Cankarju, in bilo nam lje prav, da je s to besedo osramotil vse tiste, ki niso pisali iz svoje glave. Teh je bilo takrat veliko: Cankarjevi baročni stilistični obrati, dekadentne zastranitve v psihološki obdelavi erotičnih epizod, polemične parade, spretne do virtuoznosti, vendar ne vselej upravičene — ti nebistveni okraski Cankarjeve artistske kulture so tisti čas pre-raščali v literarno izrazilo ljudi, ki niso znali govoriti svoje govorce. To, kar nas je globoko vznemirjalo v času te obletnice, je bila hrupna pravda za pravo podobo Cankarjeve osebnosti. Ta pravda je tekla že dolga leta in vendar se bistva ni dotaknila, tega: da velja razbrati iz zbranega dela dvajsetih zvezkov značilne metamorfoze Cankarjeve miselnosti, kulturne zakonitosti literarnih motivov, artistske značilnosti v poetični obdelavi teh motivov in iz tega razbora ponazoriti družbeno kritično in literarno estetsko enotnost Cankarjeve mnogolične narave.

Ti zapiski:

Prepričani smo bili, takrat, v tistih mladeniških časih, da bodo slej ko prej prenehali nesmiselni prepiri o tem, ali je bil Ivan Cankar

dogmatični rimski katolik ali pravoverni marksistični agitator ali nepredeljivi svobodni duh, ki ni pripadal nobeni politični skupini z določnim pogledom na svet.

Nemirni čas je premaknil podobo Ivana Cankarja iz visoko individualizirane mnogoličnosti v enodimenzionalno kulturno politično geslo, zakaj leta narodne stiske in družbenega ogorčenja so kdaj pa kdaj utesnila dediščino slovenskega stvarilnega duha do pravega absurda, tako da smo čutili v tej dediščini malodane samo še politični utrip Prešernove Zdravljice, moralno spodbudo Levstikovega Krpana, anarhični upor Cankarjevega hlapca Jerneja. Nemara je bilo prav za tisti čas, za ta čas neugnanega zanosa, ko smo bili prepričani, da se borimo za vstajenje iz tisočletnega hlapčevanja tujim jerobom, za enakopravno mesto med narodi tega sveta, za miroljubno sožitje vseh na svobodni domači zemlji. Bilo je prav in vendar nam je patos te zagnanosti odmaknil človeško in umetniško, individualno in družbeno podobo Ivana Cankarja tako daleč, da se bodo ljudje tistega rodu, ki pride za nami, vračali z istim nemiro k vprašanju naših mladih let. V teh letih smo se vznemirjali nad tem, da so strankarska gesla in profesorske formulacije zakrile osebnost velikega pisatelja, in želeli smo si, da bi zagledali v tem pisatelju človeka, ki je bil resda ujet v vse nespodbudne predsodke in v vse spodbudne ideje svojega časa, ujet v tesni okvir slovenske kulturne province in v protislovnosti svojega značaja, in da vendar ni klonil v boju zoper nespodbudnost in utesnjenost slovenskega življenja in ustvaril v tem boju vizijo drugačne bodočnosti.

Simbol te borbenosti je bil Ivan Cankar za nas takrat, v tistih motnih letih med obema vojnama:

Simbol za čas, ki pride.

Ta čas je prišel in vendar se nam odmika podoba Ivana Cankarja v prihodnost prav tako kakor takrat, ko smo se vznemirjali nad tem, da si sodbe o nji nasprotujejo tako nesmiselno, da te podobe ne moremo dojeti v njeni mnogolični enotnosti.

In vendar:

Eno bodo morali priznati vsi, ki bodo razbirali in obnavljali življenje in delo Ivana Cankarja — to, da vznemirljivo mnogoličnost te osebnosti ubira v harmonično enotnost tisti kategorični imperativ, ki ureja moralni svet slehernega velikega pisatelja.

Ta imperativ poklica in vesti:

Da bodi vest in spodbuda, spodbuda in vest — vest tistim, ki so, in spodbuda tistim, ki pridejo.